

Morphology of Iranian Ceramic Filter Vessels Based on Vladimir Propp's Theory

Abstract

Ceramic filter vessels in Iran are typically unglazed containers featuring a mesh filter integrated into their necks or openings. These vessels typically date back to the late 2nd millennium BCE and were used throughout the Islamic period, particularly from the late 2nd century AH onward, coinciding with the expansion of the *Abbasid Caliphate* across Egypt, Iran, North Africa, and Anatolia. Their usage continued through the *Seljuk*, *Ilkhanid*, and *Safavid* periods. Although some studies have examined similar vessels in regions outside of Iran, the current research suggests that Iran is likely the point of origin for these artifacts. Given this significance, an independent and focused study of Iranian ceramic filter vessels is essential. Accordingly, the study addresses two key questions: (1) Based on existing evidence, to what period do the origins of ceramic filter vessels in Iran trace back? (2) What are the common types and applications of these vessels in the Iranian context? The aim of the present research is to investigate the historical development of the forms of ceramic filter vessels using *Propp's morphological theory*, while also identifying their functions, origins, and various typologies within Iran. *Vladimir Propp's* morphological analysis theory emphasizes that studying the form and structure of artistic objects from each historical period plays a crucial role in understanding their developmental trajectories and ornamental evolution. The findings of this study identify at least seven distinct types of ceramic filter vessels in Iran, including those shaped like tubes, rhytons, glasses, pitchers, jars, incense burners, and ewers, with some examples dating back to pre-Islamic times. The bodies of these vessels are generally unglazed, although some examples feature glaze or molded decorations. These vessels were designed for filtering liquids, ritualistic use, and various practical daily applications. This study spans the late 2nd millennium BCE to the *Safavid* period, showing that such artifacts have been discovered in multiple regions of Iran, including Amlash, Shush, and Kashan. After conducting a comprehensive review of library sources, reputable international museum websites, auction house databases, and in-person examinations of museum collections in Iran, the study analyzes 22 ceramic filter vessels attributed to Iran. Among them, five date to pre-Islamic periods (four from the late 2nd to early 1st millennium BCE

Received: 15 Jan 2025

Received in revised form: 02 Feb 2025

Accepted: 11 Mar 2025

Vajihe Avay¹

Master in Student in Islamic Art, Department of Ceramics and Pottery, Faculty of Craft Arts, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

E-mail: va.avay@tabriziau.ac.ir

Mohammad Mirshafiee² (Corresponding Author)

Assistant Professor, Department of Ceramics and Pottery, Faculty of Craft Arts, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

E-mail: m.mirshafiee@tabriziau.ac.ir

Yadollah Heidari Babakamal³

Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Materials Conservation, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran.

E-mail: y.heidari@tabriziau.ac.ir

<https://doi.org/10.22059/jfava.2025.388598.667404>

and one possibly from the *Parthian* era), while 17 belong to the Islamic period. Of the Islamic examples, eight date to the 1st–4th centuries AH (early Islamic era), another eight to the 5th–7th centuries AH (*Seljuk* and *Ilkhanid* periods), and one to the 11th–12th centuries AH (*Safavid* period). Based on the archaeological evidence, it appears that these vessels originated in ancient Iran before their widespread production in other parts of the Islamic world. Ceramic filter vessels served not only to purify liquids but also to prevent insects and animals—such as scorpions and snakes—from contaminating stored water, thereby facilitating safer, healthier, and more regulated water consumption. In addition to their practical utility, some vessels bear Quranic inscriptions, supporting the logical argument that they were also used in ritual and ceremonial contexts.

Keywords: ceramic filter vessels, Iranian handicrafts, Islamic art, propp's morphology theory, unglazed ceramics

Citation: Avay, Vajihe; Mirshafiee, Mohammad, & Heidari Babakamal, Yadollah. (2025). Morphology of Iranian ceramic filter vessels based on Vladimir Propp's theory. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 30(3), 113-125. (in Persian)

ریخت‌شناسی ظروف سرامیکی فیلتردار ایران بر اساس نظریه ولادیمیر پراپ

چکیده

آثار سرامیکی فیلتردار ظروفی هستند که یک فیلتر مشبک در دهانه و یا گردن آن‌ها تعبیه شده است. هدف از این پژوهش، بررسی سیر تغییرات تاریخی فرم این ظروف بر مبنای نظریه ولادیمیر پراپ و شناسایی منشأ ساخت، گونه‌های متنوع و کاربردهای آن‌ها در ایران است. روش پژوهش حاضر توصیفی تحلیلی بوده و در جهت پاسخ دادن به این پرسش‌ها صورت گرفته است که منشأ ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران به چه زمانی برمی‌گردد؟ همچنین، گونه‌های رایج و

کاربردهای ظروف سفالی فیلتردار در ایران کدام‌اند؟ جمع‌آوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای با بهره‌گیری از مقالات، کتاب‌های معتبر و رجوع به آرشیو موزه‌های ملی و بین‌المللی انجام شده است. نتایج بررسی ۲۲ ظرف سرامیکی فیلتردار مربوط به ایران از هزاره دوم قبل از میلاد تا دوره صفوی، نشان می‌دهند که این ظروف شامل حداقل ۷ گونه مختلف از جمله ظروف لوله‌دار، ریتون، لیوان، پارچ، کوزه، بخوردان و آفتابه بوده‌اند. ظروف سرامیکی فیلتردار برای تصفیه مایعات و جلوگیری از ورود حشرات و جانورانی مانند عقرب و مار به داخل آب کاربرد داشته و به تنظیم جریان آب هنگام نوشیدن کمک می‌کردند. علاوه بر کاربردهای عملی، شواهد موجود مانند وجود کتیبه‌های متعدد از آیات قرآن امکان استفاده از آن‌ها در مراسم آئینی را قوت می‌بخشد.

واژه‌های کلیدی: سرامیک بدون لعاب، صنایع دستی ایرانی، ظروف سرامیکی فیلتردار، نظریه ریخت‌شناسی پراپ، هنر اسلامی

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۱۰/۲۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۱۴

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۳/۱۲/۲۱

وجیهه آوای^۱: کارشناسی ارشد هنر اسلامی، گروه سفال و سرامیک، دانشکده هنرهای صناعی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

E-mail: va.avay@tabriziau.ac.ir

سید محمد میرشفیعی^۲ (نویسنده مسئول): استادیار گروه سفال و سرامیک، دانشکده هنرهای صناعی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

E-mail: m.mirshafiee@tabriziau.ac.ir

یدالله حیدری باباکمال^۳: استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکده حفاظت آثار فرهنگی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

E-mail: y.heydari@tabriziau.ac.ir

<https://doi.org/10.22059/jfava.2025.388598.667404>

استناد: آوای، وجیهه؛ میرشفیعی، سید محمد و حیدری باباکمال، یدالله (۱۴۰۴). ریخت‌شناسی ظروف سرامیکی فیلتردار ایران بر اساس نظریه ولادیمیر پراپ. نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۳۰(۳)، ۱۱۳-۱۲۵.

مقدمه

ظروف سرامیکی فیلتردار با طراحی فرم مشبک خود در دهانه نوع خاصی از ظروف را مرتبط با تصفیه مایعات به نمایش می‌گذارند. به نظر می‌رسد این ظروف در اوایل دوران اسلامی، در قرن دوم هجری و در زمان امویان و عباسیان به تدریج گسترش یافته باشند و تولید آن‌ها در قرون میانی اسلام به‌ویژه دوران سلجوقی و ایلخانی به اوج خود رسیده باشد. در دوره اسلامی، این ظروف به یکی از انواع مهم سرامیک‌ها تبدیل شده و در مناطق مختلفی مانند سوریه، آناتولی، ماوراءالنهر، فلسطین، مصر، بین‌النهرین و ایران به‌طور گسترده‌ای استفاده شدند. بدنه ظروف سرامیکی فیلتردار اغلب بدون لعاب بوده؛ باین حال در مواردی از لعاب و یا طرح‌های قالبی در تزئین آن‌ها استفاده شده است. رنگ بدنه این ظروف از سیاه و خاکستری تا نخودی و قرمز متغیر بوده که نشان‌دهنده تنوع فرهنگی و جغرافیایی در تولید آن‌هاست. در دوران اسلامی کوزه‌های فیلتردار نه تنها به عنوان ابزارهای کاربردی، بلکه به عنوان نمادی از هنرهای عامیانه و خلاقیت هنرمندان مسلمان شناخته می‌شوند. این ظروف معمولاً برای صاف کردن مایعاتی چون آب و روغن، کاربرد در مراسم‌های آیینی و استفاده‌های دیگر مانند بخوردان طراحی شده‌اند و نشان‌دهنده تنوع و کاربرد گسترده آن‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی هستند. با توجه فراوانی قابل توجه این ظروف در موزه‌های مختلف و یافته شدن آن‌ها در کاوش‌های باستان‌شناسی، توزیع گسترده و اهمیت این آثار در فرهنگ‌های مختلف نمایان است. باین حال در مورد منشأ ساخت آن‌ها چالش‌هایی وجود دارد؛ بسیاری از محققان بر این باورند که ریشه ساخت این آثار به دوره ساسانی بازمی‌گردد (Batariuc & Dinu, 2009; Kayin & Ismaeel, 2017; Polat, 2021). همچنین، بنابر این مسئله اساسی پژوهش حاضر مطالعه منشأ و گونه‌های متنوع ظروف سفالی فیلتردار در ایران از ادوار پیش از اسلام تا قرون متأخر اسلامی بر مبنای نظریه ریخت‌شناسی پراپ است. در واقع پژوهش حاضر به مطالعه سیر تاریخی فرم، تزئینات و ویژگی‌های ظروف در مکان‌ها و دوره‌های مختلف تاریخی ایران پرداخته و فرضیه‌های مرتبط با کاربرد آن‌ها را بررسی کرده است. از آنجایی که تاکنون پژوهشی جامعی در خصوص انواع ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران انجام نشده، بر این اساس پرداختن به مطالعه مستقلاً جهت رفع ابهامات موجود در مورد منشأ و ویژگی‌های آن‌ها ضروری به نظر می‌رسد. بر مبنای نظریه ریخت‌شناسی پراپ مطالعات فرم‌شناسی مربوط به آثار هنری هر دوره، نقش کلیدی در بررسی سیر تطور و تحول تاریخی فرم و تزئینات آن‌ها ایفا می‌کند؛ بنابراین پژوهش حاضر با رویکرد تاریخی و بر اساس نظریه ریخت‌شناسی صورت گرفته است. در پژوهش حاضر پس از بررسی پیشینه مطالعات انجام شده در جهان به‌طور اعم و در ایران به‌طور اخص، فرضیه‌های موجود در مورد منشأ و کاربرد این ظروف بررسی و سپس نمونه‌های ظروف سرامیکی فیلتردار ایران در ادوار مختلف تاریخی موجود در موزه‌های ملی و بین‌المللی مطالعه شده است.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع توصیفی تحلیلی است که با هدف بررسی سیر تحول ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران انجام شده است. داده‌ها از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، شامل بررسی مقالات، کتاب‌ها و منابع آرشیوی موزه‌های ملی

و بین‌المللی، گردآوری شده است. جامعه آماری پژوهش شامل ۲۲ ظرف سرامیکی فیلتردار متعلق به حوزه فرهنگی-جغرافیایی ایران از هزاره دوم پیش از میلاد تا دوره صفوی است که به‌صورت هدفمند برای پوشش تمامی نمونه‌های شناسایی شده و بررسی تطور تاریخی آن‌ها انتخاب شده‌اند. پس از گردآوری و طبقه‌بندی اطلاعات، تحلیل‌های لازم برای بررسی فرم و ساختار نمونه‌ها انجام گرفت و در نهایت، داده‌های مورد مطالعه با هدف شناخت بهتر و رفع ابهامات موجود، با کمک نرم‌افزار کورل دراو ۱ به صورت خطی تحلیل و تفسیر شدند.

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، کوزه‌های سرامیکی فیلتردار در تمدن‌های مختلف به عنوان یکی از آثار مهم باستان‌شناسی نمایانگر فرهنگ، هنر و شیوه زندگی سازندگان و استفاده‌کنندگان این آثار بوده است. همان‌طور که اشاره شد تاکنون پژوهش مشخصی در زمینه ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران انجام نشده است، باین حال اندک مطالعات صورت گرفته در مورد آثار مشابه در مصر، ترکیه و دیگر مناطق منشأ این نوع ظروف را به دوره ساسانی منسوب کرده‌اند (Batariuc & Dinu, 2009; Kayin & Ismaeel, 2017; Polat, 2021). فهروری (۲۰۰۰) ضمن بررسی آثار سرامیکی جهان اسلام در موزه طارق رجب کویت، سه نمونه از آثار سرامیکی بدون لعاب فیلتردار منتسب به ایران را معرفی کرده و از نظر فرم و تزئینات مورد تحلیل قرار داده است. البان (۲۰۲۲) شش کوزه فیلتردار را از مخزن موزه اسماعیلیه مصر بررسی، عکس‌برداری و مطالعه قرار گرفته است. به نظر البان این کوزه‌ها دارای یک قطعه گرد کوچک روزنه‌دار هستند که در محل اتصال گردن کوزه‌های سفالی عموماً بدون لعاب، قرار می‌گیرد تا از محتویات آن در برابر حشرات و آلودگی محافظت کند. برینک و همکاران (۲۰۲۱) نیز به بررسی ظروف سرامیکی فیلتردار یا صافی مرتبط با عصر مس‌سنگی متأخر در جنوب سوریه پرداخته و در مورد شکل ظاهری، اهمیت و نقش احتمالی آن‌ها به عنوان ابزار صاف کردن مایعات مختلف مطالعه کرده‌اند.

فیندیک (۲۰۱۳) ظروف سرامیکی فیلتردار ترکیه یافته شده از سرای بویوک^۱ مربوط به کاوش‌های حسنکیف^۲ را مطالعه کرده است. طبق پژوهش‌های فیندیک، کوزه‌های فیلتردار در دوره ایوبیان در حسنکیف رواج یافته و آثار سرامیکی به‌ویژه با روش قالبی در کارگاه کاخ ساحلی در دوره ارتقیه^۳ تولید می‌شده است. نتایج مطالعات او حاکی از آن است که چنین ظروفی برای استفاده طبقه حاکم ساخته شده‌اند. در مقاله‌ای از باتاریوس (۲۰۰۹) قطعه‌ای سفالی از مجموعه رومستورفر^۴ در موزه تاریخ سوچاوا^۵ در کشور رومانی بررسی شده است؛ این قطعه مربوط به یک کوزه فیلتر آب از گل سفید، بدون لعاب و تزئینات بیرونی است که به قرن‌های ۱۵ تا ۱۷ میلادی نسبت داده شده است. کوزه‌های فیلتردار یافته شده در فسطاط از نظر تاریخچه، کاربرد، نقوش و تزئینات در پژوهش پولات (۲۰۲۱) مطالعه شده‌اند. پولات با مقایسه نمونه‌های موجود در موزه‌های اروپا و موزه متروپولیتن به این نتیجه رسیده که وحدت قابل توجهی میان نقوش فیگوراتیو و متنی این ظروف مشهود است. این موضوع نشان می‌دهد که آن‌ها توسط یک کارگاه یا گروه خاصی از صنعتگران تولید شده‌اند. اولمر (۱۹۳۲) نیز کاتالوگ جامعی از ظروف سرامیکی فیلتردار مربوط به مصر تهیه کرده و تاریخچه و نقوش این آثار را مطالعه

تزیینات باشد. در مقاله پیش رو بر مبنای نظریه ریخت‌شناسی پراپ، آثار سرامیکی فیلتردار در ایران معرفی و با بررسی نظریه‌های موجود در مورد کاربرد، تکنیک‌های ساخت و روش‌های تزیین آن‌ها گمانه‌زنی شده است.

ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران

جهت مطالعه بهتر ظروف سفالی مورد مطالعه، ابتدا گونه‌های رایج آن‌ها در ادوار مختلف تاریخ ایران بررسی و پس از آن کارکردهای آن‌ها بررسی شده است. آثار سفالی بررسی شده در این پژوهش حداقل از اواخر هزاره دوم ق.م (عصر آهن I) تا قرون متأخر اسلامی یافته شده از کاوش‌های باستان‌شناسی شمال، شمال غرب و جنوب غرب ایران یا موجود در موزه‌های داخلی و خارجی است.

گونه‌های رایج ظروف سفالی فیلتردار

هنر سفالگری در ایران از شروع دوران روستائینی ابتدایی تا زمان کنونی پیشینه‌ای پر بار داشته است. به اعتقاد بسیاری از پژوهشگران از جمله پروفیسور پوپ معتقدند که «بر اساس مدارک و آثار یافته شده صنعت سفال‌سازی از فلات ایران آغاز شده است» (مقتدایی، ۱۴۰۱، ۲۰۳). اگرچه شروع استفاده از آثار سفالی فیلتردار در ایران احتمالاً به قدمت اختراع هنر سفالگری بازمی‌گردد، با این حال شواهد استفاده از آن‌ها حداقل از اواخر هزاره دوم پیش از میلاد در منطقه گیلان (مارلیک، کلورز و املش) یافت شده است. عموم یافته‌های سفالی این محوطه‌ها شامل سبوا، کوزه‌هایی ساده و بدون تزیین به رنگ‌های خاکستری، دودی براق، سیاه، قرمز، نخودی و آجری هستند. برخی از این ظروف جلاداده شده و دارای نقوش هندسی کنده هستند.

۱. ظروف لوله‌دار (قوری)

پیشینه استفاده از ظروف لوله‌دار در ایران به محوطه‌های نوسنگی اهرنجان آذربایجان مربوط به هزاره ششم ق.م و سیلک کاشان مربوط به هزاره چهارم ق.م برمی‌گردد (Ghirishman et al., 1939, p. 324). با این حال یکی از شاخصه‌های عصر آهن ایران (نیمه هزاره دوم ق.م تا نیمه اول هزاره اول ق.م) رواج ظروف لوله‌دار در مناطق مختلف آن است. از میان ۲۲ نمونه مورد مطالعه، سه ظرف لوله‌دار مربوط به اواخر هزاره دوم و هزاره اول ق.م شناسایی شده‌اند. نمونه شماره ۱ (جدول ۱، تصویر ۱) به رنگ خاکستری براق با سه پایه به شکل شاخ برگشته و از محوطه مارلیک یافت شده است. در نیمه بالایی بدنه منتهی به بخش فیلتردار ظرف، طرح‌های هندسی کنده لوزی، مثلث و هاشور تنها تزیینات آن هستند. «سفالینه‌های سیاه و خاکستری در کوره به روش هوای کاهش یافته و اشباع شده از اکسید آهن پخته شده‌اند» (کامبخش‌فرد، ۱۳۸۰، ۲۹۶). با استفاده از روش آزمایشگاهی ترمولومینسانس تاریخ اثر حدود ۱۲۰۰ ق.م برآورد شده است. ظرف لوله‌دار دوم (جدول ۱، تصویر ۲) به رنگ قرمز با سطح پرداخت شده، یافته شده از شمال غرب ایران و مربوط به هزاره اول ق.م است. این ظرف با بدنه کروی، کف صاف و دسته‌ای به شکل گاو کوهان‌دار ساخته شده و علاوه بر فیلتر تعبیه شده در دهانه اصلی، دهانه لوله‌ای شکل آن نیز فیلتردار است. نمونه شماره ۳ (جدول ۱، تصویر ۵) قوری سفالی مینیاتوری به ارتفاع حدود ۹ سانتی‌متر، احتمالاً مربوط به دوره اشکانی و از شوش به دست آمده است. رنگ این قوری نخودی، بدنه ساده و صرفاً تزیینات نیشگونی برجسته در قسمت قوس بدنه و چهار منفذ در

کرده است. او چار و اوچار (۲۰۱۸) در مقاله‌ای ظروف سرامیکی یافته شده در دوره عثمانی از کاوش‌های شهر تابر را از نظر فرم و تکنیک ساخت مطالعه کرده‌اند. تابر شهری است که پایتخت شاهزاده آیدینوگولاری^۷ بوده است. همچنین کابین و اسماعیل (۲۰۱۷) تکنیک ساخت، نقوش و تزیینات فیلترهای سرامیکی فیگوراتیو دوره فاطمی را مطالعه و با نمونه‌های مشابه در دوره‌های نزدیک آن مقایسه کرده‌اند. نویسندگان این مقاله اشاره کرده‌اند که کوزه‌های فیلتردار به‌ویژه در مناطق جغرافیایی با آب و هوای گرم استفاده شده‌اند؛ از این ظروف فیلتردار برای جلوگیری از ورود عقرب، مار، مگس و دیگر حشرات به داخل آب کوزه و همچنین برای تنظیم جریان آب در هنگام نوشیدن استفاده می‌شده است. در مطالعه یادشده موزه هنرهای اسلامی دوره فاطمی در قاهره، موزه سرامیک‌های اسلامی در قاهره، موزه ملی اسکندریه، موزه دانشکده باستان‌شناسی در دانشگاه قاهره، موزه لاکما، موزه تانتا، موزه ویکتوریا و آلبرت لندن، موزه بریتانیا در لندن، موزه ملی کویت مجموعه الصباح و موزه متروپولیتن در نیویورک بررسی شده است. اگرچه پژوهش‌های نسبتاً جامعی در فرهنگ‌های مختلف در رابطه با ظروف سرامیکی فیلتردار انجام شده، اما همان‌طور که از پیشینه پیداست تاکنون مطالعه منسجم و مستقلی در خصوص این نوع ظروف در ایران انجام نشده است؛ بنابراین پژوهش پیش رو در نظر دارد تا با استفاده از شواهد موجود آثار سرامیکی در موزه‌های داخلی و خارجی و نیز یافته‌های کاوش‌های باستان‌شناسی به معرفی و رفع ابهامات در خصوص منشأ، کاربرد، نحوه ساخت و تزیینات این ظروف از دوران پیش از اسلام تا دوران اسلامی بپردازد.

مبانی نظری پژوهش

ریخت‌شناسی به عنوان یک دانش در حوزه مطالعات ادبی، ابتدا توسط ولادیمیر پراپ، مردم‌شناس روس، در زمینه ادبیات و زبان‌شناسی مطرح شد. این مفهوم اکنون در زمینه‌های مختلفی از جمله مطالعات هنری نیز به کار می‌رود. «اگرچه پراپ خود فرمالیست نبود، اما روش‌های او به شدت تحت تأثیر نظریه‌های فرمالیستی قرار داشت. نظریه او در ساختارگرایی نیز اهمیت زیادی پیدا کرد» (ریما مکاریک، ۱۳۸۴/۱۹۹۳، ۲۰۱). در یک تعریف جامع، فرمالیسم به کشف، شرح و بسط فرم در آثار هنری اشاره دارد و بر استقلال اثر تأکید می‌کند، بدون اینکه به مسائلی مانند زندگی هنرمند، زمانه او یا شرایط تاریخی، سیاسی و اجتماعی پرداخته شود (سعدآبادی و همکاران، ۱۳۹۹، ۶۶). پراپ اصطلاح «ریخت‌شناسی» را از علم زیست‌شناسی وام گرفته و آن را به معنای بررسی و شناخت اجزای تشکیل‌دهنده یک گیاه و روابط آن‌ها با یکدیگر و با کل گیاه تعریف کرده است (پراپ، ۱۳۸۶/۱۹۶۸، ۷). او بر این باور است که «بررسی فرم آثار هنری به اندازه ریخت‌شناسی موجودات زنده اهمیت دارد. پراپ نخستین گام در تحقق فرضیه‌اش را شناخت و تعیین عناصر را ثابت و متغیر می‌داند؛ عناصر ثابت، عناصری هستند که همواره وجود دارند و تغییر نمی‌کنند، در حالی که عناصر متغیر به صورت‌های مختلف ظاهر می‌شوند و موجب تنوع می‌گردند» (پارسا و صلواتی، ۱۳۸۹، ۵۶). پراپ همچنین معتقد است که «مطالعات ریخت‌شناسی صحیح نیازمند انجام بررسی‌های تاریخی و تطبیقی است» (خدیش، ۱۳۹۱، ۵۹) که بسیاری از پژوهش‌ها جهت رسیدن به نتایج بهتر ناگزیر از انجام آن هستند؛ بنابراین، مطالعات فرم‌شناسی آثار هنری هر دوره می‌تواند گام مهمی در بررسی سیر تغییرات تاریخی فرم و

قسمت صافی آن ایجاد شده است.

۲. ریتون

ساخت ظروف جانورسان موسوم به ریتون جهت نوشیدن یا استفاده از مایعات از هزاره چهارم ق.م در ایران رایج می‌شود (گیرشمن، ۱۳۷۰/۱۹۶۵، ۱۵۷). با توجه به فرم خاص این ظروف احتمالاً کارکردی غیر از انجام امور مصرفی روزانه داشته‌اند یا در موارد اندکی استفاده می‌شده‌اند؛ به عبارت دیگر احتمالاً بیشتر در مراسم ویژه یا مذهبی به کار می‌رفتند و یا جهت نگهداری یا فراوری مایعاتی بوده است که به عنوان تبرک، شفا یا افسون و تحذیر استفاده می‌شدند. «ساخت ظروف سفالی به شکل مجسمه‌های انسان و حیوانات (ریتون) تا اواخر هزاره اول قبل از میلاد (دوره اشکانی) رایج بوده است» (کیانی، ۱۳۵۷، ۱۲). از میان ۲۲ ظرف سفالی مطالعه شده، دو ظرف به شکل جانور ساخته شده است. در این بین ریتون سفالی به شکل گاو نر کوهان‌دار یافته شده از املش و مربوط به هزاره اول ق.م قابل توجه است (جدول ۱، تصویر ۳). این ریتون با بدنه مخروطی و دهانی به شکل قیف است. سطح ظرف ساده و بدون تزئین بوده و صرفاً طرح تزئینی با تکنیک کنده با نقوش ضرب‌بدری برجسته به شکل گردنبند در گردن آن خودنمایی می‌کند. با توجه به وجود فیلتر در پشت گاو و قسمت حجیم بدن، احتمال استفاده از آن برای فراوری ماده‌ای مشخص در کارگاه تولید آن وجود دارد. نمونه دیگر ریتون سفالی خاکستری منحصربه‌فرد به شکل بز شاخ‌دار با چهار پایه کوتاه در زیر آن است (جدول ۱، تصویر ۴). در سطح صافی ظرف منافذ متعددی ایجاد و مشابه طرح همین منافذ به صورت تزئینی دایره‌ای در لبه ظرف به همراه طرح داندانه‌ای تعبیه شده است. گردن بز از طریق قطعه‌ای مشبک تزئینی به بدنه اصلی متصل شده است. تزئینات کنده هندسی در سطح بدنه به دو بخش افقی تقسیم شده؛ در قسمت بالا یک ردیف نقش دایره و در قسمت پایین دو ردیف خطوط زیگزاگی طرح شده است.

۳. لیوان

لیوان‌ها از جمله قدیمی‌ترین گونه‌های ظروف سفالی در کنار کاسه‌ها هستند که از دوران نوسنگی تا زمان حال همواره استفاده می‌شوند. از میان نمونه‌های مورد مطالعه فقط یک نمونه لیوان مربوط به قرون اولیه اسلامی (قرون ۱-۲ ه.ق) با پوشش گلی سبزرنگ، با بدنه ساده و تخم‌مرغی و تزئینات داندانه‌ای در لبه ظرف معرفی شده است. این اثر در مجموعه خلیلی نگهداری می‌شود (جدول ۱، تصویر ۶). اگرچه از نمونه سفال‌های فیلتردار مربوط به قرون نخستین اسلامی اطلاعات اندکی وجود دارد، با این حال اهمیت آن‌ها به علت تداوم استفاده از این نوع ظروف در دوران اسلامی، دوچندان می‌شود.

۴. پارچ یا تنگ

تنگ‌های سفالی با دهانه باز و بدنه نسبتاً مدور معرفی می‌شوند. این گونه‌ها بیشتر در میان ظروف سفالین دوران اسلامی رواج دارند و نمونه‌های آن‌ها در پیش از اسلام کمتر مشاهده شده است. از میان ۲۲ ظرف مورد مطالعه ۱۰ مورد تنگ سفالی شناسایی شده است. دو مورد از این نمونه‌ها از شوش یافت شده و به سده‌های ۳-۱ ه.ق تاریخ‌گذاری شده‌اند؛ نمونه شماره ۸ (جدول ۱، تصویر ۸) بدون لعاب، به رنگ نخودی و سطح بدنه با نقوش کنده موج و عمودی تزئین شده است. نمونه شماره ۹ بخش‌هایی از فیلتر یک پارچ سفالی، بدون لعاب و نخودی رنگ است که تزئینات آن با نقوش

مدور مشبک در طرح‌های شبیه به قطره و یا دایره‌ای منظم و متناوب به همراه خطوط ظریف کنده در میان آن‌ها اجرا شده است. نمونه‌های ۱۰ و ۱۱ شکل منحصربه‌فردی را با فرم دهانه افراشته و عمودی ارائه می‌دهند. این نمونه‌ها احتمالاً متعلق به خراسان بوده و در قرون ۲-۴ ه.ق ساخته شده‌اند. در نمونه ۱۰ لعاب فیروزه‌ای با نقوش پرند و هندسی در نیمه بالایی و منتهی به گردن آن اجرا شده است. ظرف شماره ۱۱ منحصربه‌فردترین فرم و تزئینات را در میان ظروف مورد مطالعه نمایش می‌دهد. در این ظرف نقوش شبه‌اسلیمی به رنگ سیاه بر بدنه نخودی اجرا شده‌اند و بدنه کروی و چمباتمه‌ای آن سطح ظرف را به دو بخش منقوش و بدون نقش تقسیم کرده است. در مقابل دهانه و بالای دسته، نقابی با چهره انسانی ترسناکی را نمایش می‌دهد و این تصور که ممکن است نمایی از شیطان باشد را به ذهن القا می‌کند؛ بنابراین، احتمالاً با مفاهیم شمنیسم^۱ ارتباط داشته باشد (Fehervari, 2000, p. 195). از سوی دیگر این چهره تا حدی یادآور چهره‌های بدوی انسان است که بر روی سفال‌های با نقاشی لعاب‌دار اولیه و آثار با نقاشی‌های چندرنگی نیشابور نیز دیده شده است. پارچ‌های شماره ۱۲، ۱۳ و ۱۶ که در موزه ملی ایران نگهداری می‌شوند، از نظر فرم شبیه به پارچ سفالی به دست آمده از شوش (نمونه ۸) هستند. نمونه‌های ۱۲ و ۱۳ به قرون ۳-۴ ه.ق و نمونه ۱۶ به قرون ۵ و ۶ ه.ق تاریخ‌گذاری شده‌اند. نمونه ۱۲ پارچ سفالی نخودی، بدون لعاب، با بدنه کروی و دسته‌دار است. بر روی گردن پارچ نگاشته‌های قرآنی آیه‌الکرسی با خط نسخ به همراه نقش کنده موج منتهی به لبه ظرف نقش بسته است. بر روی نیمه بالایی بدنه تزئینات قلبی شکل با نقش کنده به همراه فرورفتگی‌های دایره‌ای شکل بر روی قوس کروی ظرف جلب توجه می‌کند. نمونه ۱۳ پارچ سفالی نخودی بدون لعاب با دهانه باز، بدنه کروی و پایه گرد ساخته شده است. بر روی بدنه نقوش هندسی کنده در ۱۰ ردیف عمودی مجزا در طرح‌های لوزی، مربع و زیگزاگ به صورت متناوب تکرار شده‌اند. نکته جالب توجه در مورد این نمونه طرح منظم و هندسی فیلتر آن بوده که شباهت بسیاری به طرح‌های هندسی آجرکاری پیش‌بر در بناهای دوره سلجوقی دارد. نمونه ۱۵ پارچ نخودی رنگ و بدون لعاب است که با نقوش کنده هندسی شبیه به گره و طرح‌های موج بر روی بدنه و گردن ظرف آن را از نمونه‌های قبلی متمایز می‌کند. این ظرف به قرون ۴-۶ ه.ق تاریخ‌گذاری شده و در موزه طارقرجب کویت نگهداری می‌شود. فهروری با توجه به ویژگی‌های ظاهری این ظرف آن را به قلمرو سامانیان نسبت داده است (Fehervari, 2000, p. 191). نمونه ۱۶ پارچ سفالی نخودی رنگ، بدون لعاب، دسته‌دار و از بیرجند یافت شده است. بر روی بدنه کتیبه‌هایی از آیات قرآن کریم به خط نسخ و به شیوه داغدار روی ظرف نوشته شده است. یک سمت بدنه ظرف با آیات ۲۵۷ و ۲۵۶، سوره بقره (آیه‌الکرسی) مزین گردیده و در سمت دیگر ظرف کتیبه‌ها در چهار سطر نوشته شده‌اند که در سه سطر نخست آن آیات ۲۸ و ۲۷ سوره سجده و سطر چهارم آن، آیه ۴۸ سوره روم مشاهده می‌شود. نکته جالب توجه در مورد تنگ‌های مورد مطالعه قرارگیری قسمت فیلتر در میان گردن ظرف است که امکان تصفیه و یا جداسازی مایع مورد نظر را به مراتب آسان‌تر می‌کرد.

نمونه ۱۷ قسمتی از پارچ سفالی نخودی رنگ، بدون لعاب مشابه نمونه‌های ۱۲، ۱۳ و ۱۶ است و نوع منحصربه‌فردی از تزئینات قالب‌زده کتیبه‌ای احتمالاً آیات قرآن با خط درهم ثلث و با تزئینات اندک گیاهی

در میان آن‌ها را نمایش می‌دهد.

وجود آثار سفالی زرین‌فام از پیشرفت قابل توجه در تکنیک، هنر و صنعت سفالگری دوران سلجوقی و ایلخانی حکایت دارد. طی بررسی‌های انجام شده صرفاً دو ظرف فیلتردار زرین‌فام ساخته شده در کاشان شناسایی شده است که به نظر می‌رسد تنها موارد یافته شده از ظروف فیلتردار بالعب زرین‌فام در ایران باشند. پارچ زرین‌فام مجموعه خصوصی در لندن (جدول ۱، تصویر ۱۹) به قرون ۷-۶ ه.ق تاریخ‌گذاری شده است. بدنه ظرف پیازی شکل، شانه آن صاف بوده و در دهانه فیلتر تعبیه شده است. طرح‌های قابل توجه هندسی شبه دایره‌ای، مثالی و کتیبه در قسمت گردن و بدنه ایجاد شده است و ردیف تزئینات روی بدنه با استفاده از باندهای نسبتاً پهن افقی از یکدیگر جدا شده‌اند.

۵. کوزه

از میان ۲۲ ظرف مورد مطالعه سه کوزه فیلتردار شناسایی شده است. نمونه ۷ (جدول ۱) قسمتی از فیلتر احتمالاً یک کوزه سفالی، نخودی رنگ، بدون لعاب بوده که از شوش یافته شده و مربوط به قرون ۳-۲ ه.ق بوده است. در اطراف حفره‌های تزئینی آن نقوش کنده مشاهده می‌شود. نمونه ۱۴ (جدول ۱) کوزه نخودی، بدون لعاب، با تکنیک قالب‌زده تزئین شده است. طرح‌های قالبی متشکل از نقوش هندسی شبیه به درخت سرو که با طرحی شبیه به ترنج به صورت متناوب تکرار شده‌اند و میان آن‌ها با نقوش دایره‌ای کوچک تزئین شده است. در قسمت پایین ظرف نقوش تکرار شونده بز در حال جهش با استفاده از نقوش ماهی از یکدیگر جدا شده‌اند. این کوزه مربوط به قرون ۵-۴ ه.ق بوده است و در موزه طارق رجب کویت نگهداری می‌شود. نمونه دیگر (جدول ۱، تصویر ۱۸) قسمتی از فیلتر یک کوزه بوده است که در موزه ویکتوریا و آلبرت لندن نگهداری و به قرون ۷-۶ ه.ق تاریخ‌گذاری می‌شود. این کوزه نخودی رنگ، بدون

لعاب و با تکنیک قالب‌زده نقوش هندسی در قاب دایره‌ای به صورت تکرار شونده بر روی آن طراحی شده است.

۶. بخوردان

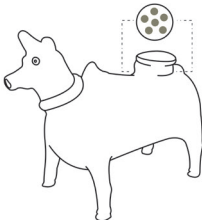
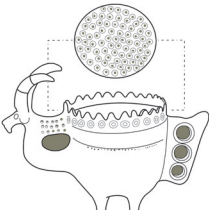
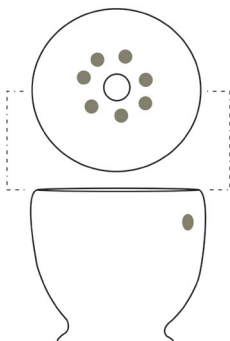
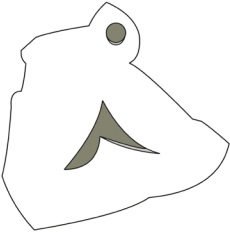
از میان ظروف مورد مطالعه دو نمونه احتمالاً با کاربرد بخوردان استفاده شده است. نمونه شماره ۲۰ (جدول ۱) بخوردانی را با لعاب زرین‌فام و نقوش گیاهی و هندسی بر سطح و بدنه نمایش می‌دهد. این ظرف در کاشان ساخته شده، مربوط به قرون ۷-۶ ه.ق و محل نگهداری آن موزه آب‌گینه و سفالینه ایران است. نمونه بعدی (شماره ۲۱) بخوردانی از جنس خمیر شیشه، با تزئینات شبه کتیبه برجسته بر روی لبه بوده است. این بخوردان مربوط به دوره سلجوقی و محل نگهداری آن موزه حضرت معصومه (س) قم است.

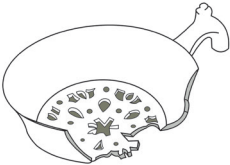
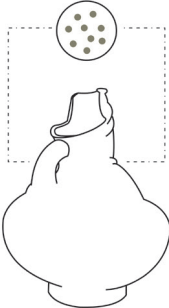
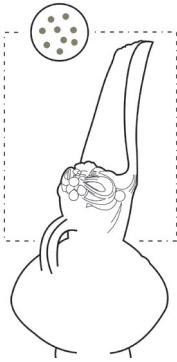
۷. آفتابه یا لگن

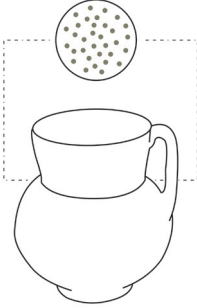
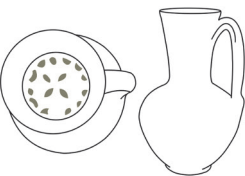
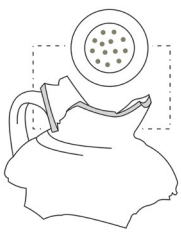
آفتابه و لگن از ابزارهای مهم در فرهنگ بهداشتی ایرانیان به شمار می‌رفته است که برای شستشوی دست و دهان قبل و بعد از صرف غذا استفاده می‌شده‌اند. آفتابه به عنوان وسیله‌ای برای شستن دست‌ها و معمولاً دارای دسته بلندی برای راحتی در استفاده است. از طرف دیگر، لگن به منظور جمع‌آوری آب زائد و همچنین برای نگهداری آب شستشو استفاده می‌شده است. اگرچه آفتابه‌ها و لگن‌ها بیشتر به صورت فلزی ساخته می‌شدند؛ با این حال نمونه سلاونی آن مربوط به دوره صفوی (قرون ۱۱-۱۲ ه.ق) و از سه قسمت، کاسه، آفتابه سفالی با درپوش متحرک قابل توجه است. دسته آفتابه به شکل منحنی طراحی شده و فرم انتهایی منتهی به لبه به شکل دهان اژدها درآمده و لوله بلند آن نیز به شکل ستاره‌ای زینت داده شده است.

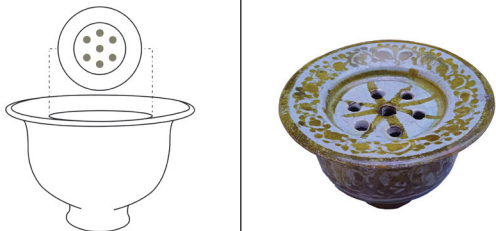
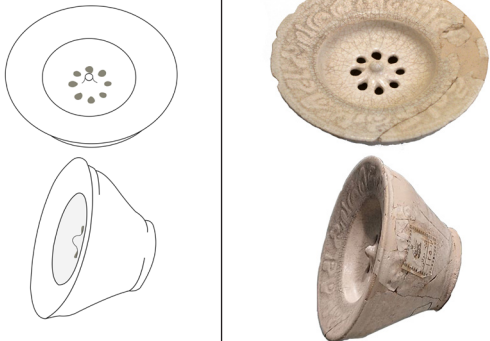
جدول ۱. نمونه‌های مطالعاتی ظروف سرامیکی فیلتردار ایران

ردیف	نوع اثر	تصویر و آنالیز خطی	تاریخ ساخت	محل ساخت	توضیحات	محل نگهداری	منبع اثر
۱	قوری سه پایه فیلتردار		اواخر هزاره دوم ق.م (۱۲۰۰ ق.م)	املش، مارلیک یا چراغعلی تپه	سفال جلا یافته سیاه (خاکستری براق)، نقوش هندسی کنده لوزی، مثلث و هاشور در نیمه بالایی ظرف، ارتفاع: ۱۶/۳ سانتی‌متر. قطر بدنه ۹/۷ سانتی‌متر.	گالری آرتمیس	(Artemis Fine Arts, 2024)
۲	قوری سفالی فیلتردار		هزاره اول ق.م	شمال غرب ایران	علاوه بر وجود فیلتر در پشت ظرف، در قسمت آبریز قوری نیز فیلتر تعبیه شده است. دسته به شکل گاو کوهان‌داری طراحی و ساخته شده است.	موزه آب‌گینه و سفالینه	موزه آب‌گینه، شماره اثر ۶۶۹

ردیف	نوع اثر	تصویر و آنالیز خطی	تاریخ ساخت	محل ساخت	توضیحات	محل نگهداری	منبع اثر
۳	ریتون گاو نر	 	هزاره اول ق.م	املش	تزئینات برجسته کنده به شکل ضریبر در قسمت گردن ارتفاع: ۲۱/۲ سانتیمتر. طول: ۲۷ سانتیمتر	خانه حراج لندن	(St James's Ancient Art, 2025)
۴	ریتون فیلتردار به شکل بز	 	هزاره اول ق.م	شمال غرب ایران	ریتون خاکستری با نقش دایره و طرح دندانهای در لبه و دو ردیف خطوط زیگزاگ افقی بر روی بدنه، دسته مزین با سه حفره و قسمت قدامی به شکل بز شاخدار	موزه رضا عباسی، شماره اثر: ۸۱۳	موزه رضا عباسی
۵	قوری مینیاتوری فیلتردار با ته گرد	 	اشکانی	شوش	تزئین برجسته نیشگونی در بدنه، به ارتفاع ۹/۲ سانتیمتر	موزه لوور، بخش آثار باستانی شرقی	(Musée du Louvre, 2013)
۶	لیوان با بدنه تخم‌مرغی شکل	 	قرون ۱-۲ ه.ق	ایران	لیوان با پوشش گلی سبز، بدنه ساده، تزئینات دندانهای در لبه طرف، ارتفاع ۹ سانتی‌متر، حداکثر قطر ۹/۵ سانتی‌متر، قطر پایه ۶/۵ سانتی‌متر	مجموعه خلیلی	(گرویه، ۱۳۸۴/۱۹۶۵ (۱۸)
۷	قطعه‌ای از فیلتر (احتمالاً کوزه سفالی)	 	قرون ۲-۳ ه.ق	شوش	تزئینات کنده در اطراف حفره‌های فیلتر ضخامت: ۰/۵ سانتی‌متر. عرض ۴/۷ سانتی‌متر، طول: ۴/۵ سانتی‌متر. وزن ۴۰ گرم	موزه لوور، بخش هنرهای اسلامی	(Musée du Louvre, 2020)

ردیف	نوع اثر	تصویر و آنالیز خطی	تاریخ ساخت	محل ساخت	توضیحات	محل نگهداری	منبع اثر
۸	پارچ سفالی آب		قرون ۲-۳ ه‍.ق	شوش	ارتفاع: ۲۳/۹ سانتی‌متر. وزن: ۰/۷۷۶ کیلوگرم. قطر دهانه: ۹ سانتی‌متر. مجهز به فیلتر برای جلوگیری از ورود حشرات و ذرات به داخل. سطح بدنه با نقوش کنده هندسی موج مزین شده است.	موزه لوور، بخش هنرهای اسلامی	(Musée du Louvre, 2024)
۹	قسمتی از فیلتر یک پارچ سفالی		قرون ۱-۳ ه‍.ق	شوش	قطر ۱۵/۳ سانتی‌متر. ضخامت ۲/۲ سانتی‌متر. ارتفاع ۹/۵ سانتی‌متر. عرض ۲۰/۲ سانتی‌متر. وزن ۰/۱۳۴ کیلوگرم. با نقوش دوار و مشبک تزئین شده است.	موزه لوور، بخش هنرهای اسلامی	(Musée du Louvre, 2022)
۱۰	پارچ آب فیلتردار با لعاب فیروزه‌ای		قرون ۲-۴ ه‍.ق	ماوراءالنهر یا خراسان	لعاب فیروزه‌ای روی بخش‌هایی از بدنه مشاهده می‌شود. در امتداد بدنه، شانه‌ها و گردن نقوش هندسی و پرند تکرار شده است.	گالری برکت	(Barakat Gallery, 2025)
۱۱	پارچ سفالی فیلتردار با طرح مشابه چهره انسان در قسمت بالای دسته		قرون ۲-۴ ه‍.ق	نامشخص احتمالاً آسیای مرکزی یا خراسان	ظرف سفالی با نقوش شبه اسلیمی سیاه‌رنگ بر بدنه نخودی. ارتفاع: ۲۷ سانتی‌متر. تصویری از صورت انسان در پشت و بالای دهانه منتهی به فیلتر ظرف مشاهده می‌شود.	موزه طارک رجب کویت	(مأخذ: Fehervari, 2000, p. 195).
۱۲	پارچ سفالی بدون لعاب با کتیبه قرآنی		قرون ۳-۴ ه‍.ق	بیرجند	نگاشته‌های قرآنی آبه‌الکری با خط نسخ بر روی گردن ظرف به همراه نقش کنده موج منتهی به لبه، تزئینات قلبی‌شکل با نقش کنده بر روی نیمه بالایی بدنه، ارتفاع ۲۰ سانتی‌متر، قطر دهانه ۷/۵ سانتی‌متر	موزه ملی ایران، شماره اثر ۸۴۹۳	

ردیف	نوع اثر	تصویر و آنالیز خطی	تاریخ ساخت	محل ساخت	توضیحات	محل نگهداری	منبع اثر
۱۳	تنگ یا پارچ سفالی بدون لعاب		قرون ۳-۴ ه‍.ق	احتمالاً خراسان	نقوش هندسی کنده در ۱۰ ردیف عمودی مجزا در طرح‌های لوزی، مربع، زیگزاگ و هاشور به صورت متناوب تکرار شده‌اند. ارتفاع ۲۳/۵ سانتی‌متر، قطر دهانه ۱۰/۲ سانتی‌متر	موزه ملی ایران، شماره اثر ۲۲۴۰۲	
۱۴	کوزه بدون لعاب یا تزئینات قالبی		قرون ۴-۵ ه‍.ق	ایران یا آسیای مرکزی	تزئینات قالبی با نقوش هندسی و بز و ماهی بر روی بدنه. ارتفاع: ۱۹ سانتی‌متر. قطر دهانه: ۵ سانتی‌متر	موزه طارق رجب کویت	(مأخذ: Fehervari, 2000, pp. 191-192).
۱۵	تنگ یا پارچ بدون لعاب یا تزئینات قالبی		قرون ۴-۶ ه‍.ق	ایران یا آسیای مرکزی	ترسیم نقوش کنده هندسی شبیه به گره و طرح‌های موج بر روی بدنه و کردن ظرف. ارتفاع: ۱۸ سانتی‌متر. قطر دهانه: ۱۲/۳ سانتی‌متر	موزه طارق رجب کویت	(مأخذ: Fehervari, 2000, p. 191)
۱۶	پارچ سفالی با کتیبه قرآنی		قرون ۵-۶ ه‍.ق	بیرجند	پارچ سفالی با کتیبه‌های داغدار قرآنی به خط نسخ. ارتفاع ۲۰ سانتی‌متر، قطر دهانه ۷/۵ سانتی‌متر.	موزه ملی ایران	موزه ملی ایران، شماره اثر ۸۴۹۲
۱۷	قطعه‌ای از یک تنگ فیلتردار با دهانه باز		قرون ۶-۷ ه‍.ق	ایران (محل احتمالی تولید)	تزئینات قالبی کتیبه احتمالاً آیات قرآن، به خط ثلث، ارتفاع ۶،۲ سانتی‌متر، عرض با دسته ۱۰/۸ سانتی‌متر، عمق ۱۰/۳ سانتی‌متر.	موزه آشمولین - دانشگاه آکسفورد - مرکز هنرهای آسیایی و اسلامی یوسف جمیل	(Ashmolean Museum, 2013)

ردیف	نوع اثر	تصویر و آنالیز خطی	تاریخ ساخت	محل ساخت	توضیحات	محل نگهداری	منبع اثر
۱۸	قطعه‌ای از یک کوزه فیلتردار با تزئینات قالبی		قرون ۷-۶ ه‍.ق	ایران یا عراق	نقوش هندسی در قالب دایره‌ای با تکنیک قالب‌زده، ارتفاع: ۹ سانتی‌متر، عرض: ۱۳ سانتی‌متر	موزه ویکتوریا آلبرت	(Victoria and Albert Museum, 2025)
۱۹	پارچ سفالی زرین‌فام فیلتردار		قرون ۷-۶ ه‍.ق	ایران، کاشان	طرح‌های هندسی شبه دایره‌ای، مثلثی و کنیبه بر روی گردن و بدنه طرف ارتفاع: ۱۶ سانتی‌متر	آثار هنر اسلامی و هندی (مجموعه خصوصی در لندن)	(Bonhams, 2018)
۲۰	بخوردان		قرون ۷-۶ ه‍.ق	ایران، کاشان	لعباب زرین‌فام با نقوش گیاهی بر روی لبه و بدنه ظرف	موزه آگینه و سفالینه	موزه آگینه، شماره اثر ۶۴۹
۲۱	بخوردان		قرن ۶ ه‍.ق (دوره سلجوقی)	ایران، ری یا کاشان	خمیر شیشه با طرح‌های شبیه کنیبه برجسته بر روی لبه ظرف	موزه حضرت معصومه قم	موزه حضرت معصومه قم، شماره اثر ۱۴۲
۲۲	آفتابه یا لگن سفالی		دوره صفوی، قرون ۱۱-۱۲ ه‍.ق	ایران	لگن سلادنی به ارتفاع ۳۵ سانتی‌متر، قطر حوضچه ۲۴ سانتی‌متر، (سه قسمت) حوضچه با نقش‌های هندسی و گل‌دار در مرکز تزئین شده است.	حراجی چیزویک (Chiswick Auctions)	(Chiswick Auctions, 2021)

فیلتردار مربوط به ایران مطالعه شده است. از این بین ۵ اثر مربوط به ادوار پیش از اسلام (۴ اثر مربوط به اواخر هزاره دوم ق.م و نیمه اول هزاره اول ق.م و یک اثر احتمالاً مربوط به دوره اشکانی) و ۱۷ اثر مربوط به دوران اسلامی است. از ۱۷ اثر دوران اسلامی، ۸ مورد به قرون ۱-۴ هـ (قرون نخستین اسلامی)، ۸ مورد به قرون ۵-۷ هـ (دوران سلجوقی و ایلخانی) و ۱ مورد به قرون ۱۱-۱۲ هـ (دوره صفوی) تاریخ‌گذاری شده است. در قرون نخستین اسلامی به علت پرهیز از تجمل‌پرستی و منع مذهبی استفاده از فلزات گران‌بها در ساخت ظروف و همچنین به دلایل اقتصادی، صنعت سفالگری مورد توجه بیشتری قرار گرفت (یاوری، ۱۳۸۸، ۱۳۶). سفال‌های تزئینی نفیس و در عین حال کاربردی از مشخصه‌های هنر دوره اسلامی است. به نظر می‌رسد که در دوره اولیه اسلامی، صنعت سفال‌گری بیشتر به صورت ساده و کاربردی بوده و جنبه‌های عملی آن بر زیبایی‌اش ارجحیت داشته است؛ اما به تدریج طرح‌های نوآورانه‌ای از سنت‌های اولیه الهام گرفته و آثار با تزئینات بیشتری ساخته می‌شدند (برند، ۱۳۸۳/۱۹۹۱، ۴۱). این روند در مورد تکامل هنر سفالگری به طور کلی و آثار مورد مطالعه به طور خاص مشهود است.

با نگاهی به دوره‌های ساخت ظروف مورد مطالعه، تداوم استفاده از این ظروف از هزاره اول قبل از میلاد تا قرون متأخر اسلامی حکایت از استفاده مهم این ظروف در فرهنگ ایرانی-اسلامی دارد. در این میان با ورود به دوران اسلامی جنبه کاربردی این ظروف بیشتر می‌شود. طبق نمونه‌های مطالعه شده اوج استفاده از ظروف سرامیکی فیلتردار قرون اولیه و به ویژه میانی اسلام (دوره‌های سلجوقی و ایلخانی) بوده که با پیشرفت‌های قابل توجه در سایر زمینه‌ها در این دوران همخوانی دارد. از سوی دیگر به نظر می‌رسد به تدریج سیر تغییر رویکرد به استفاده از این نوع ظروف با نزدیکی شدن به دوره‌های متأخرتر اسلامی بیشتر نمایان شده باشد؛ به گونه‌ای که جنبه‌های کاربردی و اصیل این ظروف در سایه وجوه زیبایی‌شناسانه آن‌ها قرار می‌گیرد و بیشتر جنبه تشریفاتی به خود می‌گیرند. به خاطر فرم خاص برخی نمونه‌ها و استفاده محدود از این ظروف به نظر می‌رسد از آن‌ها به عنوان کالاهای شأن‌زا یا لوکس نیز استفاده می‌شده است؛ در تأیید این ادعا فرم غیر معمول برخی از نمونه‌ها (پارچ سفالی نمونه ۱۱ با طرح صورت انسان در پشت) و یا استفاده از تکنیک‌های تزئین از جمله نقوش هندسی کنده (۵ مورد)، قالب‌زده (۳ مورد) و زرین‌فام (۲ مورد) بوده است. وجود آیات قرآنی یا نقوش هندسی به رنگ سیاه بر زمینه نخودی (۳ مورد)، خمیر سنگی با طرح شبه کتیبه برجسته (۱ مورد)، سلادن (۱ مورد) و لعاب فیروزه‌ای با نقوش پرنده و هندسی (۱ مورد) نیز جایگاه تزئینی در عین کاربردی بودن این ظروف را تأیید می‌کند؛ بنابراین ۱۶ مورد از نمونه‌های مورد مطالعه با تکنیک‌های شاخص به ویژه در دوران اسلامی مزین شده‌اند؛ استفاده از تکنیک زرین‌فام و قالب‌زده در کنار استفاده از آیات قرآنی بر روی بدنه این ظروف حاکی از استفاده از آن‌ها در کارگاه‌های خاص و در خدمت گروه صنعتگر یا ثروتمند جامعه بوده است. بهره‌گیری از آیات قرآنی ارتباط ویژه‌تری از کارکرد این نوع ظروف با مقاصد آیینی یا تبرک را همراه می‌کند. در کنار این رویکرد نمونه‌های فاقد هر گونه تزئین (۶ مورد) یا ظروف ساده فیلتردار بر رواج استفاده از آن‌ها در میان عامه مردم نیز دلالت داشته است؛ پس استفاده از این نوع ظروف در میان اقشار مختلف جامعه نشان‌دهنده چندبُعدی بودن استفاده از آن‌ها در دوره‌های مختلف

کاربرد ظروف سفالی فیلتردار

با نگاهی به سیر تاریخی ظروف فیلتر در ایران از اواخر هزاره دوم ق.م تا دوره صفوی طبیعتاً کاربرد یکسانی در بازه زمانی مورد نظر برای ظروف مورد مطالعه در نظر گرفته نمی‌شود؛ به عبارت دیگر جهت دستیابی به کاربرد دقیق آن‌ها، مکانی که ظرف فیلتردار در آنجا به دست آمده یا استفاده می‌شده، در تعیین کاربری آن‌ها مؤثر است. باین حال در نمونه‌های پیش از اسلام احتمالاً کاربردهای مرتبط با فراوری‌های ساده و ابتدایی عصاره‌گیری مواد روغنی یا آبدار مورد نظر بوده است. با ورود اسلام تنوع گونه‌های مورد استفاده به مراتب بیش از پیش می‌شود و طراحی ظروف در انواع پارچ، لیوان و کوزه حکایت از کاربردهای متنوع و احتمالاً با اهداف متفاوت بوده است. استفاده از فیلترها با طرح‌های گوناگون هندسی و تعیبه آن در دهانه معمولاً باز ظرف از فراوری پیشرفته‌تری در تصفیه دانه‌های روغنی، گیاهان و یا میوه‌های آبدار خبر می‌دهند. وجود فیلتر در این نوع ظروف علاوه بر کارکرد در تصفیه مواد مختلف، احتمالاً برای جلوگیری از ورود مار، حشراتی مانند مگس، عقرب یا ذرات خارجی به محتوای ظرف کاربرد داشته است.

افزوده‌هایی غیر از فیلتر در برخی نمونه‌ها از جمله لیوان سفالی (جدول ۱، تصویر ۶) مجموعه خلیلی کاربردهای دیگری را نمایان می‌سازد؛ با توجه به فرم لیوان و وجود منافذی بر بدنه، احتمالاً از فیلتر و خود لیوان با هدف افشردن یا دم کردن استفاده می‌شده است (گروبه، ۱۳۸۴/۱۹۶۵، ۱۸). نمونه‌های ۱۰ و ۱۱ با توجه به فرم خاص کشیده و افراشته دهانه در کنار تزئینات آن‌ها، احتمالاً در تصفیه مایعات گران‌بها یا خالص‌سازی عصاره گیاهان مخصوصی استفاده یا به عنوان ظرف آب یا مایع مشخصی در مناسبت‌های خاص استفاده می‌شده است. وجود آیات قرآنی بر روی نمونه‌های ۱۲، ۱۶ و ۱۷ حکایت از جایگاه ویژه کاربردی این ظروف در قرون اولیه و میانی اسلام داشته است. نگاشتن آیه‌الکرسی بر بدنه این ظروف بر برکات فراوان و دفع بلاها از صاحب آن حکایت دارد. از سوی دیگر این آیات احتمالاً با کارکرد ظرف ارتباط مستقیم داشته است و علت نگارش آن‌ها بر روی ظرف می‌تواند با تبرک آب در مراسم آیینی مرتبط بوده باشد. در کنار کاربردهای آیینی، از این نوع ظروف احتمالاً برای تصفیه مایعات، جلوگیری از ورود اشیاء یا موجودات خارجی و همچنین جهت تنظیم جریان آب هنگام نوشیدن استفاده می‌شده یا امکان تبخیر جزئی مایعات داخل ظرف به منظور تازه نگه داشتن محتویات آن را فراهم می‌آورده است.

در میان نمونه‌های مورد مطالعه احتمالاً بخوردان‌هایی (جدول ۱، تصاویر ۲۰ و ۲۱) به منظور تبخیر مواد معطر و همچنین به عنوان هدیه و پیش‌کشی ساخته می‌شده است. با توجه به فرم ظروف، این نمونه‌ها کاربرد متفاوتی نسبت به موارد پیشین داشته و استفاده از فیلتر آن‌ها صرفاً جهت پراکنش رایحه خوش استفاده شده است. لگن و آفتابه سلادن شماره ۲۲ با کارکرد بهداشتی و شستشوی دست و دهان ساخته شده و استفاده از فیلتر در لگن علاوه بر جنبه زیبایی به عنوان پایه‌ای برای قرارگیری آفتابه بر روی آن استفاده می‌شده است.

بحث و تحلیل در یافته‌ها

پس از بررسی منابع کتابخانه‌ای، سایت‌های معتبر موزه‌های بین‌المللی و حراجی‌ها و همچنین بازدید حضوری از موزه‌های ایران، ۲۲ اثر سرامیکی

تاریخی بوده است.

همواره گونه‌شناسی کمک بسیاری به شناخت سیر تطوری و نحوه استفاده از آثار در دوره‌های تاریخی مختلف می‌کند. به همین منظور تنوع فراوان گونه‌های سفالی ظروف فیلتردار قابل توجه است؛ از میان ۲۲ ظرف مورد مطالعه ۱۰ نمونه پارچ یا تنگ، سه کوزه، سه قوری، دو ریتون، دو بخوردان، یک لیوان و یک آفتابه گونه‌شناسی شده است. قوری‌های سه‌پایه در فرهنگ‌های عصر آهن هزاره اول قبل از میلاد در کنار ریتون‌ها در انواع مختلف سفالی و فلزی بر سلطنتی بودن این ظروف یا بر استفاده‌های خاص آن‌ها تأکید داشته و ساخته شدن نمونه‌های فیلتردار، فراوری ماده گران‌بها یا بسیار ویژه در نزد افراد برجسته جامعه را بیانگر است. با کاربردی‌تر شدن این ظروف در دوران اسلامی از گونه‌های پر استفاده استقبال بیشتری شد؛ فراوانی گونه پارچ‌ها ادعای فوق را تأیید می‌کند. در این میان فرم‌های بخوردان یا لگن بر کاربری‌های غیر مصرفی و بیشتر تجمیلی یا تشریفاتی این ظروف تأکید داشته که با نزدیک شدن به قرون متأخر اسلامی قوت بیشتری به خود می‌گیرد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر به بررسی و شناسایی ۲۲ اثر سرامیکی فیلتردار در ایران از اواخر هزاره دوم ق.م تا دوره صفوی پرداخته است. این آثار در مناطق مختلف ایران، از جمله املش، شوش، بیرجند، خراسان و کاشان کشف شده‌اند و نمایانگر تنوع جغرافیایی و حوزه‌های فرهنگی متنوع استفاده از این ظروف در ایران هستند. ظروف سرامیکی قبل از اسلام معمولاً بدون لعاب طراحی شده‌اند که شامل ظروف لوله‌دار و ریتون‌ها می‌شوند. فرم‌های غیرمعمول این ظروف نشان‌دهنده کاربردهای خاص آن‌ها در کارگاه‌های تولید مواد گران‌بها یا نادر داشته است. در مقابل، نمونه‌های دوره اسلامی با تزئینات متنوع‌تری همچون نقوش هندسی یا گیاهی کنده، کتیبه‌های مذهبی یا در مواردی با لعاب مزین شده‌اند و به نظر می‌رسد کاربری عمومی‌تری

نسبت به پیش از اسلام داشته‌اند. این تغییرات در طراحی و تزئینات به وضوح تأثیرات فرهنگی و اجتماعی دوران اسلامی را بر هنر سفالگری ایران نشان می‌دهد. بر اساس یافته‌های پژوهش، ظروف مورد مطالعه صرفاً جهت کاربردهای روزمره مورد استفاده قرار نمی‌گرفتند، بلکه بیانگر اعتقادات و باورهای مذهبی مردم نیز بوده‌اند؛ این ظروف، علاوه بر تصفیه مایعات و جلوگیری از ورود حشرات و جانورانی مانند عقرب و مار به داخل آب، به تنظیم جریان آب هنگام نوشیدن کمک می‌کردند. طراحی خاص آن‌ها به گونه‌ای بود که می‌توانستند از ورود مگس‌ها و دیگر حشرات مزاحم به آب کوزه جلوگیری کنند و به این ترتیب، کیفیت آب را حفظ کرده و سلامت مصرف‌کنندگان را تأمین نمایند. علاوه بر کاربردهای عملی، شواهد موجود امکان استفاده از آن‌ها را در مراسم آیینی قوت می‌بخشد؛ وجود کتیبه‌های متعدد از آیات قرآن بر روی آن‌ها مصداق مهمی در این زمینه است. به‌ویژه در مراسم‌هایی که نیاز به تصفیه مایعات و نگهداری از آن‌ها وجود داشت، از این ظروف به عنوان نمادهایی از پاکی و طهارت استفاده می‌شد. نتایج دیگر پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه بسیاری از پژوهش‌ها در زمینه ظروف سرامیکی فیلتردار به آثار مرتبط با مصر پرداخته‌اند و فراوانی بیشتری نسبت به ایران به‌ویژه در قرون میانی اسلام داشته‌اند، اما شواهد موجود بیانگر آن است که پیشینه ظروف سرامیکی فیلتردار در ایران به مراتب بیشتر از مصر بوده و ایران منشأ ساخت این ظروف بوده است.

تشکر و قدردانی

نویسندگان از مسئولان و کارشناسان موزه ملی ایران که همکاری شایانی در ارائه مستندات آثار داشتند، تشکر و قدردانی می‌کنند. نویسندگان از مسئولان و کارشناسان موزه آبگینه و سفالینه‌های ایران، به‌ویژه سرکار خانم کتایون محمدیان مغایر که در ارائه مستندات آثار نهایت همکاری را داشتند، تشکر و قدردانی می‌کنند.

پی‌نوشت‌ها

1. Büyük.
2. Hasankeyf.
3. Artuqid.
4. Romstorfer.
5. Suceava.
6. Tire.
7. Aydınoğulları.
8. CorelDRAW.
9. Shamanism.

فهرست منابع

- Artemis Fine Arts. (2024, August 9). Amlash Marlik blackware spouted strainer jug, Tlîd. Invaluable. <https://www.invaluable.com/auction-lot/amlash-marlik-blackware-spouted-strainer-jug-tld-139a-c-8e240c3857>
- Ashmolean Museum. (2013). Fragments of a filter jug with openwork decoration. <https://jameelcentre.ashmolean.org/collection/921/object/22875>
- Barakat Gallery. (2025). Mavera al-Nahr or Khurasan Slip-Painted Ewer with Turquoise-Glazed Highlights, 8th Century CE - 10th Century CE. <https://barakatgallery.eu/artworks/57035-mavera-al-nahr-or-khurasan-slip-painted-ewer-with-turquoise-glazed-8th-century-ce-10th-century/>
- Batariuc, P. V., & Dinu, N. (2009). Islamic water filter jug found in the Romstorfer collection in Suceava. *Peuce*, 7, 421-424. <https://www.>

ceool.com/search/article-detail?id=162159

- Bonhams. (2018, October 23). A Kashan lustre pottery jug with filter. <https://www.bonhams.com/auction/24624/lot/30/a-kashan-lustre-pottery-jug-with-filter-persia-12th-13th-century/>
- Brend, B. (2004). *Islamic art* [Honar-e Eslami]. (Mahnaz Shayestehfar, Trans.). Institute for Islamic Art Studies. (Original Work published 1991) (In Persian)
- Chiswick Auctions. (2021, April 16). A Safavid turquoise monochrome pottery ewer and basin. <https://www.chiswickauctions.co.uk/auction/lot/71-a-safavid-turquoise-monochrome-pottery-ewer-and-basin/?lot=143667&sd=1>
- Ellabban, E. A. (2022). A descriptive and analytical study for Fātimid jug filters collection in Ismailia museum. *Journal of Association of Arab Universities for Tourism and Hospitality*, 22(4), 1-10. <https://dx.doi.org/10.21608/jaauth.2022.129417.1333>
- Fehervari, G. (2000). *Ceramics of the Islamic world: In the Tareq Rajab museum*. Tareq Rajab Museum.
- Findik, N. (2013). Sırsız seramiklerden bir grup: Süzgeçli testiler/süzgeçler. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (30), 209-223. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunigsed/issue/2583/33245>
- Ghirshman, R., Halm, L., Pfister, R., Vallois, H. V., & Vaufray, R. (1939). *Fouilles de Sialk, près de Kashan, 1933, 1934, 1937* (2).

- FeniXX. <https://ixtheo.de/Record/1076806511>
- Ghirshman, R. (1991). *Iranian art: Parthian and Sasanian* [Honar-e Iran dar Doran-e Parti va Sasan]. (Bahram Farahvashi, Trans.). Elmi va Farhangi. (Original Work published 1962) (In Persian)
- Grube, E. (2005). *Islamic pottery* (Vol. 7) [Sefal-e Eslami (Jeld 7)]. (Farnaz Haeiri, Trans.). Karang. (Original Work published 1965) (In Persian)
- Kambakhshfard, S. (2001). *Pottery and ceramics in Islamic Iran from the beginning of the Neolithic period to the contemporary era*. Qoqnoos. (In Persian)
- Kayin, A., & Behzad Ismaeel, A. (2017). Fatimî dönemi figürlü seramik süzgeçlerinden örnekler. *Journal of International Social Research*, 10(52), 535-549. <https://doi.org/10.17719/jisr.2017.1914>
- Khadish, P. (2012). *Morphology of Iranian magical myths*. Elmi va Farhangi. (In Persian)
- Kiani, M. Y. (1978). *Iranian pottery*. Prime Minister's Special Publications. (In Persian)
- Makaryk, I. R. (2005). *Encyclopedia of contemporary literary theory* [Daneshnameh-ye nazariyeha-ye adabi-ye moaser]. (Mehran Mohajer & Mohammad Nabavi, Trans.). Agah. (Original Work published 1993) (In Persian)
- Moqtadaei, A. (2022). Pottery and ceramics in Iran. *Sofalineh*, 2(1), 202-225. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24763411.1401.1.2.11.0> (In Persian)
- Musée du Louvre. (2013, November 21). vase ; filtre. <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010193456>
- Musée du Louvre. (2020, June 22). Petit fragment de filtre de gargoulette. <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010325411>
- Musée du Louvre. (2024, December 2). Gargoulette. <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010326660>
- Musée du Louvre. (2022, January 10). Filtre de gargoulette. <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010326558>
- Olmer, P. (1932). *Les filtres de gargoulettes*. l'Institut Français D'archéologie Orientale.
- Parsa, S. A., & Salavati, L. (2010). Morphology of Nasrallah Monshi's Kalila and Dimna tales. *Boosta-e Adab*, 2(4), 47-77. <https://doi.org/10.22099/jba.2012.298> (In Persian)
- Polat, T. (2021). Fatimî dönemi fustat testi süzgeçleri. *Bitig Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 393-414. <https://dergipark.org.tr/pub/bitigefd/issue/66842/1047584>
- Propp, V. (2007). *Morphology of the folktale* [Rikhtshenasiye ghesseha-ye pariyan]. (Fereydoun Badrei, Trans.). Toos. (Original Work published 1968) (In Persian)
- St James's Ancient Art. (2025). Western Asiatic Amlash Bull Vessel. <https://www.ancient-art.co.uk/near-eastern/western-asiatic-bull-vessel/>
- Uçar, h., & Uçar, a. (2018). Tire kutu han kazısı, Beylikler ve Osmanlı dönemi seramikleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, 27(1), 1-33. <https://doi.org/10.29135/std.339743>
- Van den Brink, E. C. M., Chasan, R., & Rosenberg, D. (2021). Sifting through: The characteristics and significance of ceramic strainervessels in the Chalcolithic period of the southern Levant. *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, 386(1), 177-207. <https://doi.org/10.1086/715578>
- Victoria and Albert Museum. (2025). Fragment. <https://collections.vam.ac.uk/item/O338598/fragment-unknown>
- Yavari, H. (2009). *The manifestation of light in traditional Iranian arts*. Soreh Mehr. (In Persian)
- Zamani Saadabadi, M., Shamili, F., & Hormati, H. (2020). Morphology of Iranian glass ewers in the 5th and 6th centuries AH. *Fine Arts Journal-Visual Arts*, 25(4), 65-76. <https://doi.org/10.22059/jfava.2019.281717.666228> (In Persian)
- برند، باربارا (۱۳۸۳). هنر اسلامی. (مهناز شایسته‌فر، مترجم). مؤسسه مطالعات هنر اسلامی. (چاپ اثر اصلی ۱۹۹۱)
- پارسا، سیداحمد و صلواتی، لاله (۱۳۸۹). ریخت‌شناسی حکایت‌های کلیله و دمنه نصرالله منشی. بوستان ادب دانشگاه شیراز، ۲(۴)، ۴۷-۷۷. <https://doi.org/10.22099/jba.2012.298>
- پراپ، ولادیمیر (۱۳۸۶). ریخت‌شناسی قصه‌های پریان (فریدون بدره‌ای، مترجم). توس. (چاپ اثر اصلی ۱۹۶۸)
- خدیش، پیگاه (۱۳۹۱). ریخت‌شناسی افسانه‌های جادویی ایران. علمی و فرهنگی.
- ریمامکاریک، ایرنا (۱۳۸۴). دانشنامه نظریه‌های ادبی معاصر (مهران مهاجر و محمد نبوی، مترجم). آگاه. (چاپ اثر اصلی ۱۹۹۳)
- زمانی سعدآبادی، معصومه؛ شمیلی، فرنوش و حرمتی، حمیده (۱۳۹۹). ریخت‌شناسی صراحی‌های شیشه‌ای ایران در سده‌های ۵ و ۶ ه. ق. نشریه هنرهای زیبا: هنرهای تجسمی، ۲۵(۴)، ۶۵-۷۶. <https://doi.org/10.22059/jfava.2019.281717.666228>
- کامبخش فرد، سیف‌الله (۱۳۸۰). سفال و سفالگری در ایران دوران اسلامی از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر. ققنوس.
- کیانی، محمد یوسف (۱۳۵۷). سفال ایرانی. انتشارات مخصوص نخست‌وزیری.
- گروبه، ارنست (۱۳۸۴). سفال اسلامی (جلد ۷) (فرناز حائری، مترجم). کارنگ. (چاپ اثر اصلی ۱۹۶۵)
- گیرشمن، رومن (۱۳۷۰). هنر ایران در دوران پارتنی و ساسانی (بهرام فره‌وشی، مترجم). علمی و فرهنگی. (چاپ اثر اصلی ۱۹۶۲)
- مقتدایی، علی اصغر (۱۴۰۱). سفال و سفالگری در ایران. سفالینه، ۲(۱)، ۲۰۲-۲۲۵. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.24763411.1401.1.2.11.0>
- یاوری، حسین (۱۳۸۸). تجلی نور در هنرهای سنتی ایران. سوره مهر.